

В. М. Войнаровський

ВИЧИНКА ШКІРИ: ВІД ДОМАШНЬОГО ЗАНЯТТЯ ЧЕРЕЗ ГРОМАДСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО — ДО РЕМЕСЛА (на матеріалах ранньосередньовічних слов'янських поселень)

У статті розглянуто еволюцію вичинки шкіри від домашнього виробництва до ремесла.

Ключові слова: вичинка шкіри, чинбарство, шкірвиробництво, домашнє заняття, громадське виробництво, ремесло, рівні спеціалізації, ямчани, житла-майстерні

Численними артефактами ранньосередньовічних (V—XI ст.) поселень східного слов'янства є знаряддя шкіробробки. Вони ж є важливими чинниками характеристики виробничої діяльності ранніх слов'ян — складової їх загальногосподарської діяльності, у т. ч. визначення причин та рівнів спеціалізації ранньосередньовічного чинбарства. А, як відомо, перехід виробничого заняття зі стадії домашнього виробництва й промислу до спеціалізованого і товарного ремесла — явище, що відіграло першорядну роль у формуванні та розвитку давніх суспільств [Рыбаков, 1946, с. 119; Масон, 1976, с. 58].

Деякі види промислової діяльності є високотехнологічними, вимагають професійних навичок, значних затрат праці та часу, не можуть суміщатись із сільськогосподарською діяльністю, тому є одвічно спеціалізованими, ремеслами — виробництво заліза, кружального посуду, скла, ковальство. Інші ж галузі — вичинка шкіри, шевство, ткацтво, обробка дерева, каменю, кістки, дрібне ливарство — можуть бути як домашніми видами виробничої діяльності, так і масовими спеціалізованими товарними галузями ремесла. Але слід пам'ятати, що масовість і товарність виробництва напочатку — лише етап до спеціалізації виробництва, досягти їх можна й не спеціалізацією у цій галузі, а зусил-

лями всієї громади в рамках окремих домогосподарств. Вироблений на замовлення громади продукт буде власністю громади, а не індивідуального виробника. А лише власність на кінцевий продукт виробництва визначає ступінь майнової й соціальної диференціації суспільства, поява ж приватної власності на вироблений продукт є індикатором розпаду первісних відносин та зародження відносин ранньокласових. При визначенні ступеню спеціалізації давнього виробництва за археологічними даними слід враховувати, що в соціальних організаціях нерідко існують виробничі відносини не одного, а кількох типів [Семенов, 1976, с. 62], тому навіть в умовах одного гнізда поселень (громади) спеціалізоване (відокремлене, сконцентроване в руках лише майстрів) виробництво шкіри могло співіснувати з домашньою, нетоварною її вичинкою.

Ми виділяємо три рівні спеціалізації давнього чинбарства [Войнаровський, 1998, с. 303]: виробнича — вичинка шкіри для майстра стає заняттям масовим, круглорічним, здебільшого відірваним від сільськогосподарської діяльності; професійна — від шкірвиробництва відділяється шевство (пошиття взуття, виготовлення шкіргалантереї); внутрішня (внутрігалузева) спеціалізація — поділ на власне чинбарство (вичинка шкіри), кушнірство (переважно пошиття хутряних виробів); лимарство (виготовлення ременів, збруї).

Для визначення рівнів спеціалізації давнього шкірвиробництва необхідно серед масового археологічного матеріалу виділити достовірно чинбарські об'єкти та інструментарій [Войнаровський, 2003]. Вичинка шкіри, крім механічної операції її обробки, включає т. зв. мокрі етапи — зоління, квашення, дублення, коли

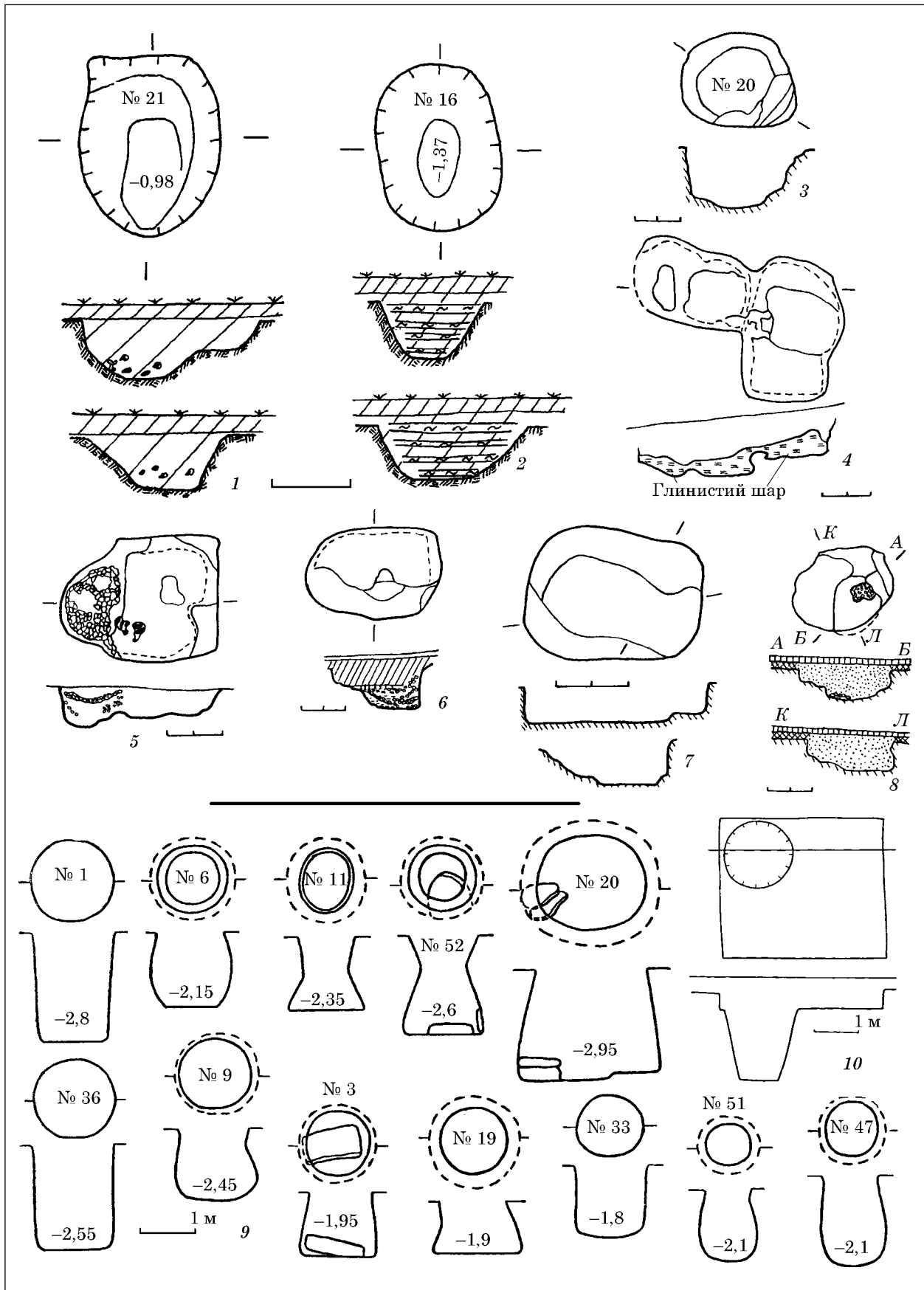

Рис. 1. Типові чинбарські ями-чани пізньоримського часу (1, 2 — Гряда I; 3—8 — Ріпнів II); 9 — типові господарські ями-сховища VI—VII ст. з поселення Рашків III; 10 — господарська споруда 2 з поселення VI—VII ст. Городок (1, 2 — [Войнаровський, 2009]; 3—8 — [Баран, 1981]; 9 — [Баран, 1988]; 10 — [Приходнюк, 1975])

шкуру піддають обробці в емностях з хімічними розчинами (золкою, квасом, дубником). Найбільш поширеним у давні часи було проходження цих процесів в чанах — ямах, виритих у міцному пластичному матеріку, іноді підмазаних для водовідпірності глиною чи вистелених старими видубленими шкірами або, для пізніших часів, і цементованих. Насамперед це стосувалось вичинки великих шкір. Серед численних і різнофункціональних ям на давніх поселеннях ми виділяємо групу чинбарських ям-чанів: одинарні й 8-подібні (форма шкіри, приготовленої до вичинки) незначної глибини (для зручності роботи зі шкірою, що вимочується — «на глибину руки», кількість шкір у чані технологічно обмежена, що обмежує й глибину ями), площею 1,5 (дрібні шкіри) — 10 м² (шкіри великої рогатої худоби), із похилою з одного боку стінкою (місце витягування з ями важких мокрих шкір), із зеленим чи білим (зоління, вапнування) або коричнюватим (дублення шкір) заповненням (рис. 1, 1—8). Як правило, таких ям-чанів є кілька або й багато: зоління чи дублення проводяться поетапно, у 5—12 «золках» чи «дубах» різної концентрації [Turnau, 1975, s. 32, 45], найоптимальніше — готувати новий розчин в іншому чані і перетягувати попередньо віджаті шкіри з чану в чан. Материкові ями-чани досить швидко руйнуються, поруч викопуються нові чани (материк з нової ями часто переміщався в старі чани, що зазначено на матеріалі великих чинбарських осередків пізньоримського часу [Войнаровський, 2000]) — загальна кількість ям-чанів на пам'ятці може бути значною, хоч, безперечно, не всі вони функціонували одночасно. Однотипові чинбарські ями-чани часто групуються в одному якомусь місці поруч поселення (проточна вода, незначна глибина залягання материка тощо), маркуючи цим існування тут виробничого місця масової вичинки шкір. В окремі періоди чинбарські ями-чани оточують стаціонарну споруду з ознаками вичинки шкір (майстерню-чинбарню, житло-майстерню) чи становлять чинбарське місце житлово-господарського комплексу (двору).

З інструментів (перевірено трасологічно й експериментально та підтверджено етнографічними даними) безперечно чинбарськими є наступні знаряддя. Насамперед, кістяні «проколки» (кілки-фіксатори розстеленої й підготовленої до механічної обробки шкіри) — часто із зарізами під епіфізом чи у верхній частині для шкіри чи шнура-розтяжки, іноді з паралельними слідами-рівчаками від обв'язки ремнем, заполіровані ґрунтом, в який встромлялись, виготовлені з кістки, яка, на відміну від дерева, довговічніша, міцніша, не розмолюється від вологи. Часто таких «проколок» у місці шкіробробки знаходять до півтора десятки й більше: Чорнівка I, споруда 12 IX ст. — 16 штук; городище Добринівці цього ж часу, споруда-чин-

барня 8 — 15 екз.; Рашків I, ж. 30 — 13 шт., ж. 74 — 11, ж. 66, 79 — по 6 проколок, в окремих будівлях Бакоти, Бранешт, Алчедару, Новотроїцького городища — від 4 до 8 кістяних проколок [Войнаровський, 2007; Тимошук, 1976; Баран, 2004; Винокур, Горішній, 1994; Федоров, 1960; Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997; Ляпушкин, 1958] (таблиця) (рис. 2; 3). Така кількість «проколок» в окремих спорудах абсолютно заперечує їх використання як шил (часто сусідять із залізними шилами (рис. 4): на Райковецькому городищі XI — першої половини XIII ст. залізні шила — 37 шт., проколки кістяні — 8 екз. [Гончаров, 1950, с. 159]), кочедиків для плетіння чи ткацтва, орнаментаторів тощо. Іншими теж численними і типологічно різноманітними чинбарськими інструментами є міздрювальні ножі (іноді серпоподібні — для роботи на «колоді»), скребки (найчисельніший і за формою, і за матеріалом тип шкіробробних знарядь, переважно кістяні та рогові, щоб не пошкодити шкіру), скобелі (великі ножі з однією рукояткою) та струги (двохрукояткові ножі), лоцила (т. зв. «ковзани», інші кістяні чи кам'яні предмети зі значними заполірованими площадками — слідами лоціння полотнищ шкір та ліквідації складок на шкірі). Іноді значна кількість останніх саме в місцях із численними ознаками шкіробробки, їх структурні властивості (м'які породи, без абразивних властивостей), трасологічні спостереження та експериментальна перевірка заперечують використання знарядь із залощеними площадками як лоцил поверхонь керамічного посуду [Семенов, 1957, с. 210—211, 224] (для ранньосередньовічного слов'янського гончарства лоцений посуд, як відомо, не характерний; є такі знаряддя і на пам'ятках докерамічних культур).

Наступний етап визначення рівня спеціалізації давньої шкіробробки — вичленення ступеню поширення чинбарського інструментарію серед житлово-господарських об'єктів, можливих спеціальних місць масової вичинки шкіри (ями-чани, робочі площадки, місця заготовки інгредієнтів розчинів) та майстерень-чинбарень, концентрації чинбарських стаціонарних об'єктів у межах громадських ремісничих поселень, фіксація появи локально виділених чинбарських спеціалізованих осередків.

Чинбарський матеріал із ранньосередньовічних східнослов'янських пам'яток часто можна (й необхідно!) достовірно співставити з таким самим шкірвиробничим матеріалом попереднього пізньоримського часу — більш економічно розвиненого, періоду ремесел, ринку, торгівлі, що часто підстилає на пам'ятках шари другої половини I тис. н. е. або поселення якого знаходяться поруч і в одних природних та господарських умовах із ранньосередньовічними слов'янськими селищами. У житлах пізньоримської доби, як правило, відсутні чинбарські інструменти й об'єкти, зате поруч

Співвідношення загальної кількості досліджених жител та кількості жител із чинбарським інструментарієм на ранньосередньовічних східнослов'янських поселеннях

Пам'ятка	Кількість жител										
	V—VII/VIII ст.			VIII—IX/X ст.			X—XI ст.			XI/XII—XIII ст.	
	Досліджених	Із чинбарським інструментом		Досліджених	Із чинбарським інструментом		Досліджених	Із чинбарським інструментом		Досліджених	Із чинбарським інструментом
		N	%		N	%		N	%		
Алчедар	—	—	—	—	—	—	9	4	44	—	—
Бакота	9	2	22	—	—	—	—	—	—	6	0
Бранешти I	—	—	—	4	4	100	—	—	—	—	—
Городище Вал	—	—	—	—	—	—	22	12	55	12	0
Городок	27	10	37	—	—	—	—	—	—	—	—
Кодин I	30	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Кодин II	46	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Монастирок, Східне городище	—	—	—	23	4	18	—	—	—	17	0
Монастирок, Західне городище	—	—	—	6	3	50	—	—	—	—	—
Новотроїцьке городище	—	—	—	45	17	38	—	—	—	—	—
Опішня	—	—	—	11	3	17	—	—	—	—	—
Рашків I	—	—	—	80	23	29	—	—	—	—	—
Рашків II	14	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Рашків III	91	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Сокіл, Лука-Каветчинська	27	7	26	—	—	—	—	—	—	—	—
Сокіл, Острова	—	—	—	14	5	36	—	—	—	—	—
Хрінники	—	—	—	10	1	10	32	10	31	5	0
Чорнівка I	—	—	—	16	6	38	—	—	—	—	—

поселень відкрито професійно спеціалізовані осередки товарного чинбарства (Добринівці I, Гряда I) [Войнаровський, 2006; 2009; В. Войнаровський, Войнаровський А., 2011]; для цього часу, можливо, прослідковується районування розвиненого чинбарства й поява районів переважно експортного продуктування вичинених шкір. До того ж, співставлення форм в основному домашнього рівня ранньосередньовічного чинбарства із спеціалізованим у масі його ступенем у пізньоримську добу свідчить про існування не прямої лінії поступального розвитку чинбарства в I тис. н. е., а різку і якісну зміну його, іноді й повний занепад під впливом зовнішніх умов, в яких цей розвиток протікав.

Репрезентативними для аналізу ранньосередньовічного чинбарства, найперше, будуть матеріали з поселень із різних регіонів східнослов'янської ойкумени, досліджених великими площами чи в більшій мірі. Достовірною ознакою для заключення буде й статистика чинбарських ознак селища, на якому розкопано усього кілька споруд. Малодостовірним, але статистично виправданим буде залучення до підрахунку знарядь вичинки шкіри, які походять не з об'єктів, а з культурного шару (на дво- або багат шарових пам'ятках — із застереженнями). Обов'язковою, за можливості, має бути кореляція рухомих артефактів чинбарства зі

стаціонарними об'єктами вичинки шкіри. На жаль, значна кількість розкопаних широкими площами ранньосередньовічних поселень недоступна для такого аналізу через відсутність публікацій матеріалу по комплексах і введення в науковий обіг лише узагальнених статистичних відомостей по цих пам'ятках.

Найбільш широко дослідженими й опублікованими ранньосередньовічними селищами східного слов'янства є поселення біля с. Рашків на Дністрі та с. Кодин на Пруті (Чернівецька обл.). На поселенні Рашків III В.Д. Баран дослідив 91 житло — у жодному з них не виявлено явних знарядь вичинки шкіри [Баран, 1988, с. 24, 83—121]. Лише в культурному шарі селища було знайдено кістяну проколку. Загалом же кісток тварин у заповненні об'єктів і в культурному шарі пам'ятки дуже багато. Також повністю відсутній чинбарський інструментарій і на поселенні цього ж часу Рашків II: у 14 житлах — жодного знаряддя щкіробробки. У Кодині I І.П. Русанова та Б.О. Тимошук у 30 житлах теж не знайшли жодного чинбарського знаряддя [Русанова, Тимошук, 1984, с. 46—63]. Абсолютно відсутні вони і в 46 житлах поселення Кодин II. «Кілька кістяних проколок» знайдено лише в культурному шарі кодинських пам'яток. У ньому ж, та в житлах, як зазначають дослідники, «кісток досить багато» [Русанова, Тимошук, 1984, с. 22].

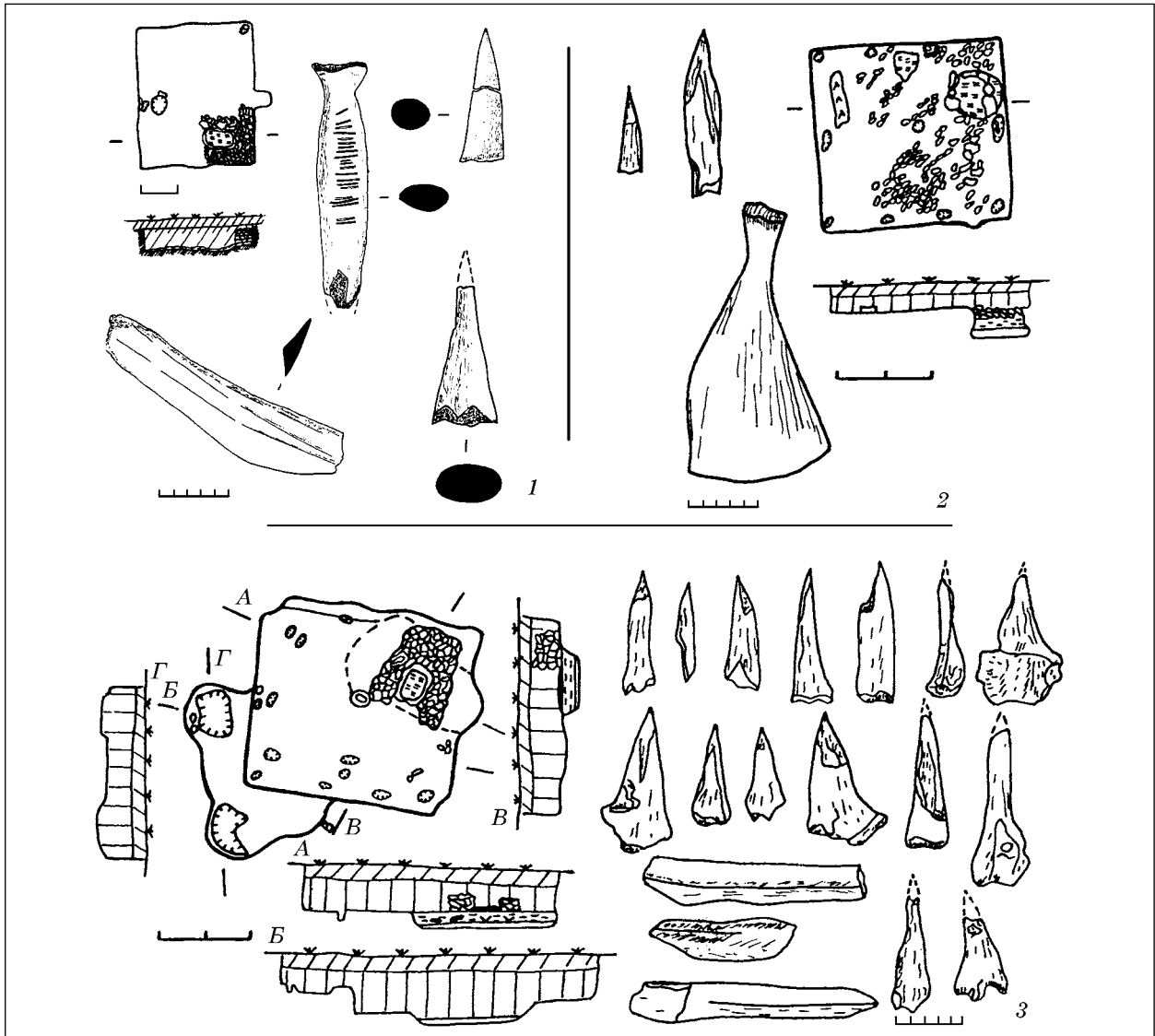

Рис. 2. Чорнівка I: 1 — споруда 9 та кістяні вироби з неї; 2 — споруда 10 та кістяний інструментарій з її долівки; 3 — споруда 12 та кістяні знаряддя з неї [Войнарівський, 2007]

У значній мірі дослідженими і багатими на знаряддя вичинки шкіри є і поселення V—VII ст. («культура празько-корчацького типу») та VIII—IX ст. (райковецька культура) на лівобережжі середнього Дністра біля с. Сокіл. На двох поселеннях тут Л.В. Вакуленко та О.М. Приходнюк часто знаходили «інструменти з ребер великих тварин, із зашліфованою вигнутою робочою стороною; іноді з цієї сторони знаходилась робоча виїмка» [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 69]. На думку авторів дослідження (і цю думку ми цілком поділяємо, до того ж вона підтверджена трасологічними спостереженнями й перевірена експериментально [Семенов, 1957, рис. 100, 4; Семенов, Коробкова, 1983, с. 148—190]), це «інструменти для здирання мідри зі свіжих шкур тварин» [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 69]. Такі самі інструменти з виїмкою — безумовно, знаряддя обробки (потоншення) ременів, нарізаних із сиром'ятної шкіри [Семенов, 1957, рис. 104]. Численними в

Соколі є і «ковзани» — «вироби з великих гомілкових кісток довжиною 22—23 см зі сплющеною та заповненою однією стороною й зрізаними та заокругленими кінцями» [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 69] — лоцила-гладильники, які прив'язували до ноги і якими «лощили» — загладжували полотна шкіри, складки та рубці на ній [Семенов, 1957, с. 226, рис. 105]. Загалом, на поселенні V—VII ст. в урочищі Лука-Каветчинська біля с. Сокіл кістяні проколки, скребки з ребер та «ковзани»-лоцила знайдено в 7 з 27 досліджених житлових споруд (26 % — у кожному четвертому). Причому в житлі 29 знайдено 5 лоцил із ребер, у житлі 15 — 5 «ковзанів» (рис. 5, 1—4).

Такий самий набір знарядь шкіробробки О.М. Приходнюк раніше відмічав для багатьох жителів поселення «празько-пеньківського типу» біля с. Городок на тій же Хмельниччині [Приходнюк, 1975, с. 39, 40, табл. XVIII] (рис. 5, 5, 6). Кістяні проколки, скребки з ребер, широкі

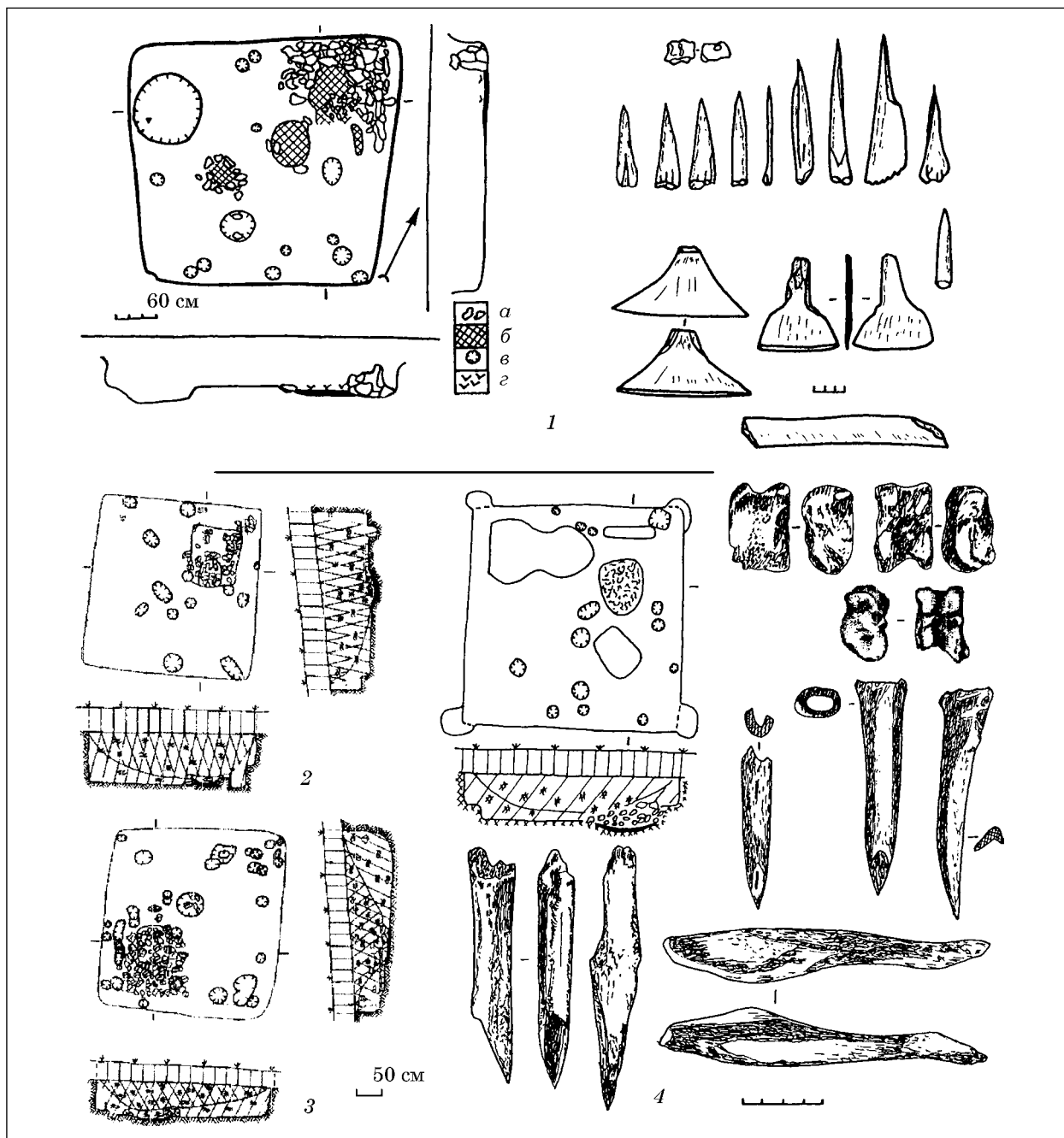

Рис. 3. Споруди з городищ і кістяні знахідки з них: 1 — споруда 8, Добринівці, IX ст.; 2—4 — споруди 1, 2, 5, Алчедар, X ст. (розкопки 1988—89 рр.) (1 — [Тимошук, 1976]; 2—4 — [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997])

скребки-лопатки для міздрювання шкір, по 1—2 екз., дослідник зазначив для 10 з 27 жител селища (37 % — у кожному третьому житлі).

Теж на Поділлі І.С. Винокур досліджував інше селище празької культури VI—VII ст. — біля с. Бакота, урочище На Кліні [Винокур, Горішній, 1994, с. 64—68, рис. 68; 71; 72]. Дослідник виявив тут 10 кістяних проколоч, 7 скребків із ребер, 2 кістяні «розминачі» (потоншувачі шкір), 1 кістяну лопатку-скребок (рис. 6) — майже всі вони походять із двох будівель, визначених як господарські споруди. Причому, господарська споруда 34 (кістяні проколочки та інші кістяні поробки, ножі), на думку

дослідників, «могла використовуватись для господарських, виробничих цілей, пов'язаних з обробкою кістки та шкір» [Винокур, Горішній, 1994, с. 325], 7 інших споруд-жител позбавлені чинбарських знарядь.

Загалом, ранньослов'янські поселення VI—VII ст. характеризуються малою кількістю ям поряд із жителями: Рашків II — 1 яма припадає на 14 жител, Рашків III — 53 на 91, Кодин I — 6 на 30, Кодин II — 24 на 46, Городок — 13 на 27, Рішнів II — 1 на 10, Сокіл—Лука-Каветчинська — 32 на 27 тощо. Для порівняння, у зубрицькій I—III ст. н. е. або київській III—V ст. культурах — підсоновах празької культури

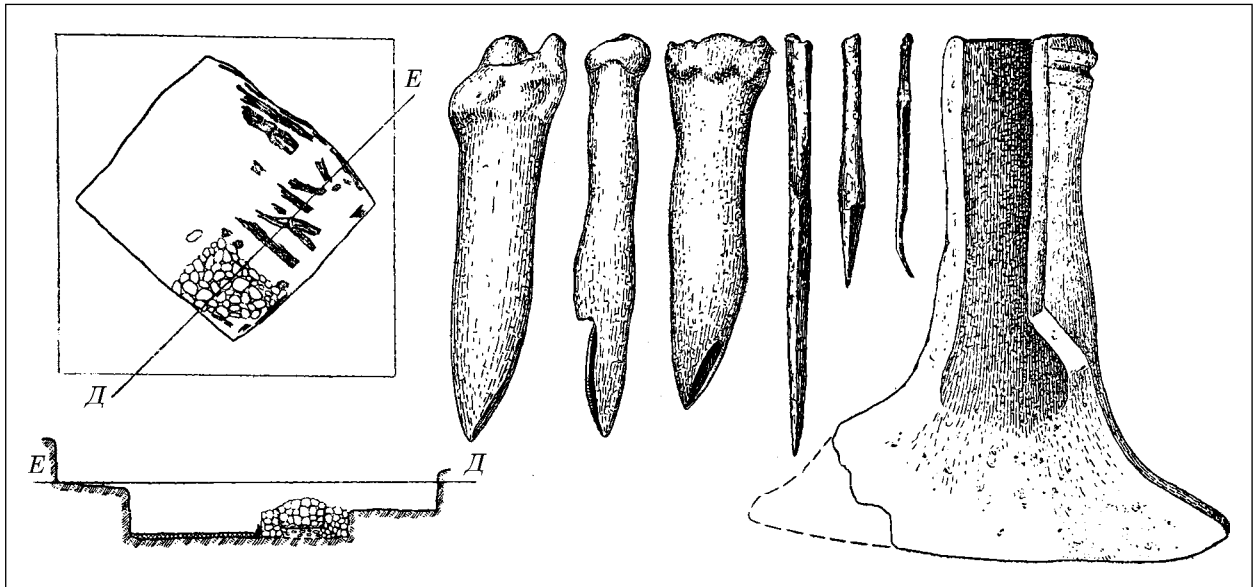

Рис. 4. Бранешти I (IX — початок X ст.): шила, проколки та скребок зі споруди 2 та поселення [Федоров, 1960]

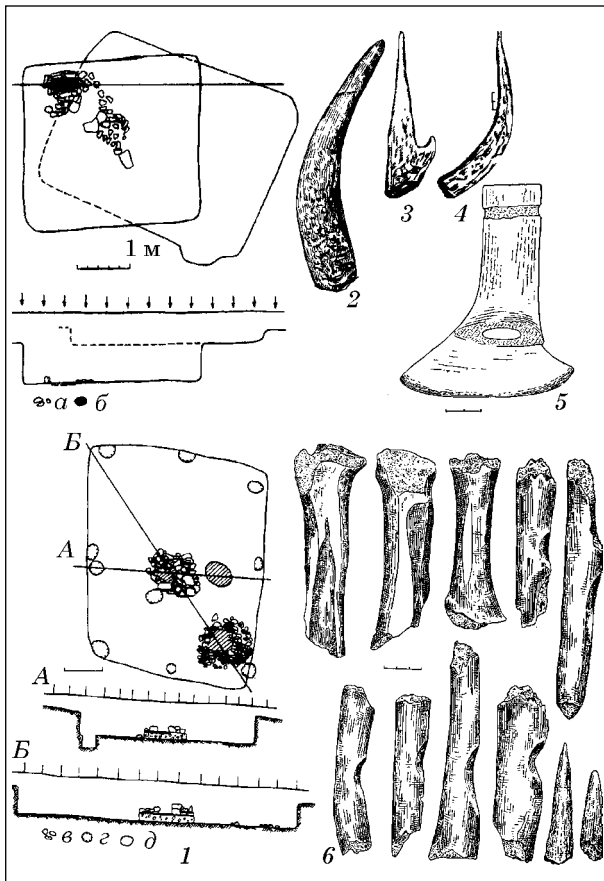

Рис. 5. Житла 15 та 29 із найбільшою кількістю чинбарських знарядь (житла-майстерні?) та шкіробробні знаряддя з поселення VI—VII ст. Сокол, Лука-Каветчинська (1—4); кістяні вироби з поселення VI—VII ст. Городок (5, 6) (1—4 — [Вакулєнко, Приходнюк, 1984]; 5, 6 — [Приходнюк, 1975])

V—VII ст. — припадає по 6—40 ям на 1 житло [Козак, 1992, с. 34, рис. 14; Терпиловский, 1984, с. 9, рис. 4]. Тобто, очевидно, що чинбарських ям-чанів на слов'янських селищах V—VII ст.

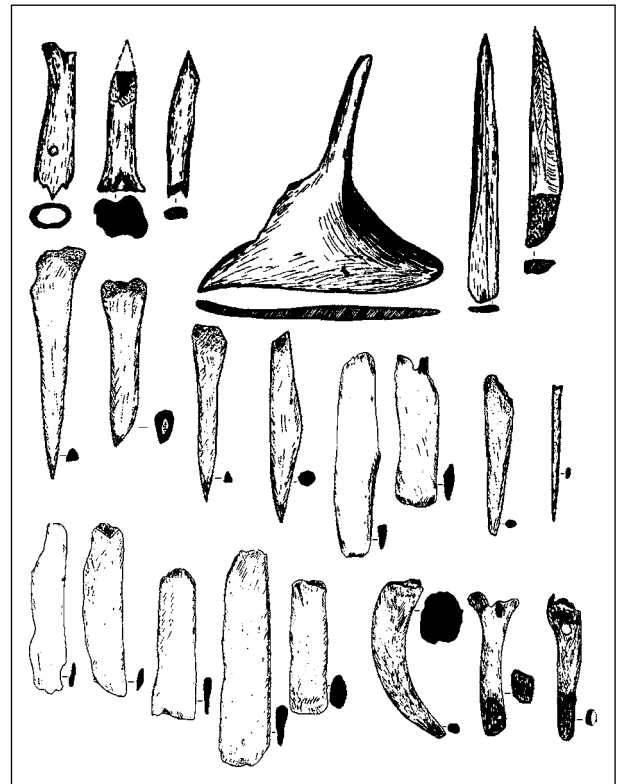

Рис. 6. Бакота, урочище На Кліні. Кістяні вироби з поселення VI—VIII ст. [Винокур, Горішній, 1994]

не викопували. По-друге, серед присутніх тут ям немає ям з ознаками чинбарських чанів. Ранньосередньовічні ями часто мають глибину 1 м і значно більше (до 2 м), з малим зовнішнім діаметром — 0,9—1,2 м у середньому, нерідко з розширеною середньою чи нижньою частиною (грушо- або дзвоноподібні), не підмазані глиною, без золистих чи танідних (дубильних — кора дуба, наприклад) прошарків на дні (рис. 1, 9, 10). Тобто їх конструктивні особливості харак-

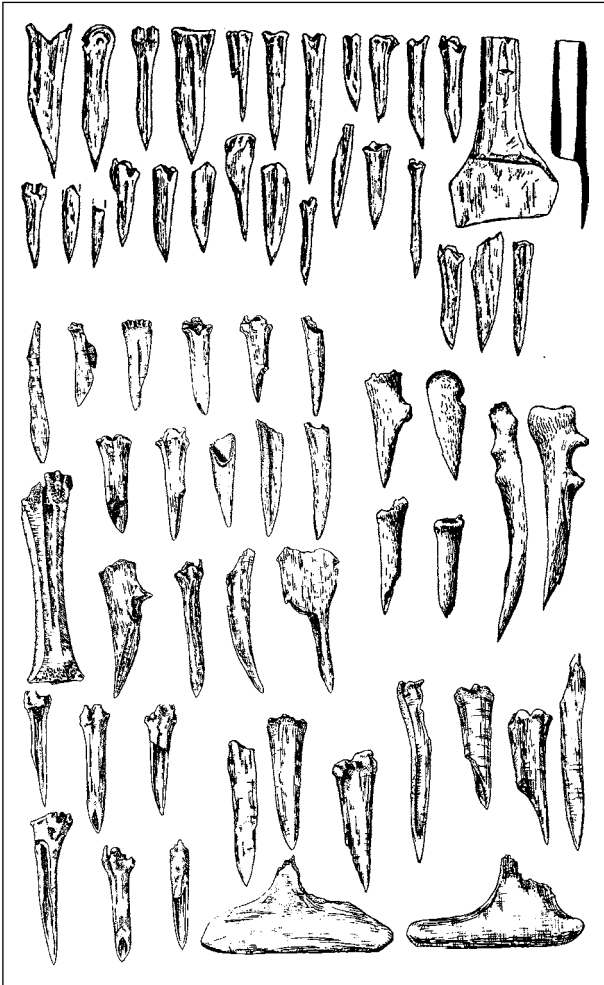

Рис. 7. Кістяний чинбарський інструментарій із поселення Рашків I другої половини VII — початку IX ст. [Баран, 2004]

терні для господарських чи зернових ям, а не для ям мокрої шкіробробки (розлогих, неглибоких, з похилою стінкою). Рухомий чинбарський реманент із поселень V—VII ст. — в обмеженій кількості та асортименті: проколки, скребки, рідко — лощила. Головне — майже абсолютно чинбарські знаряддя відсутні в житлах, що заперечує подворову, у межах сім'ї, обробку шкір і лише поодинокі споруди (нетипові для жител, насамперед господарсько-виробничого призначення) характеризуються підвищеним вмістом знахідок, в яких можна було би бачити робочі площадки чи майстерні (житла-майстерні) із вичинки шкіри.

Такі особливості, очевидно, є свідченням вичинки шкіри здебільшого поза межами селища (насамперед, шкіри великих тварин), підручними простими неспеціалізованими засобами та інструментами, можливо, лише окремим майстром чи майстрами, для задоволення потреб не окремих сімей, а громади загалом, на замовлення громади. Шкіра тут — продукт громадського господарювання, власність великосімейної громади цього часу розподілялась серед сімей громади нарівні з основними про-

дуктами харчування. Це за В.М. Массоном I-й, архаїчний етап розвитку домашніх виробництв [Массон, 1976, с. 61].

Деяко іншу картину кількості чинбарських знарядь і розподілу їх по об'єктах засвідчуємо для поселень VIII—IX ст. Для цих селищ характерно різке збільшення кількості й асортименту чинбарського інструментарію, знахідки його в більшості чи абсолютній більшості житлово-господарських комплексів, присутність у межах дворів ям з ознаками чинбарських чанів. Найбільшу кількість чинбарського інструментарію, у комплексі зі стаціонарними об'єктами шкіробробки зафіксовано в житлах кінця VIII — IX ст.

Найпрезентативнішим у виборці пам'яток VIII—IX/X ст. є поселення Рашків I кінця VII — початку IX ст. [Баран, 2004]. Тут досліджено 80 жител, 3 «господарські» споруди та 81 «господарська» яма цього часу. У 23 житлах (29 %) знайдено кістяні проколки (66 екземплярів, ще 36 — в ямах і культурному шарі), «тупіки» (скребки для міздрювання шкіри), «утюжки» та «коньки» для розгладжування шкіри й виробів з неї [Баран, 2004, с. 57] (рис. 7). У деяких житлах таких знарядь від кількох штук до 13: ж. 30 — 13 екз., ж. 74 — 11, ж. 48, 66, 79 — по 6, ж. 42, 71 — по 4, ще в чотирьох — по 3 і в чотирьох — по 2, у дев'яти — по 1 екз. Тобто чинбарські знаряддя виявлено у кожному третьому житлі поселення. Житла ж із найбільшою кількістю чинбарських знарядь є пізнішими на селищі — другої половини VIII—IX ст., етапи Б і В за Я. Бараном. На середньому етапі Б (друга половина VIII — початок IX ст.) із 34 жител знаряддя вичинки шкіри знайдено у 12 спорудах (від 1 до 13, усього 37 знарядь). На пізньому етапі В (перша половина IX ст.) — у 12 з 31 споруди походять 40 чинбарських знарядь, по 1—11 екземплярів у житлі. Водночас, у найраніших (етап А — друга половина VII — початок VIII ст.) 15 житлах жодного знаряддя для вичинки шкіри не знайдено (!).

Пізній етап існування селища Рашків I (перша половина IX ст.) і характеризується, на наш погляд, появою спеціалізованих майстерень та стаціонарних місць масової вичинки шкіри (рис. 8). У долівці житла 66 (тут знайдено 6 проколочок) та 71 (4 проколочки) було влаштовано дві ями діаметром 1,2 м, глибиною 0,45—0,5 м — можливо, чани. Дно ями Б споруди 71 було «вкрите шаром раковин річкових молюсків» [Баран, 2004, с. 78]. М'ясо молюсків використовували для лоювання шкіри, подібне скупчення із сотні раковин місцевих молюсків зафіксовано у майстерні 1 чинбарського осередку черняхівської культури Добринівці I на Буковині [Войнаровський, 1998, с. 289]. Поруч із житлом 71 поселення Рашків I розміщались ще 3 подібні за формою ями. На ділянці в 30 м² між такими самими житлами 78 і 79 (3 і 6 проколочок) знаходилося 12 ям — найбільша їх кон-

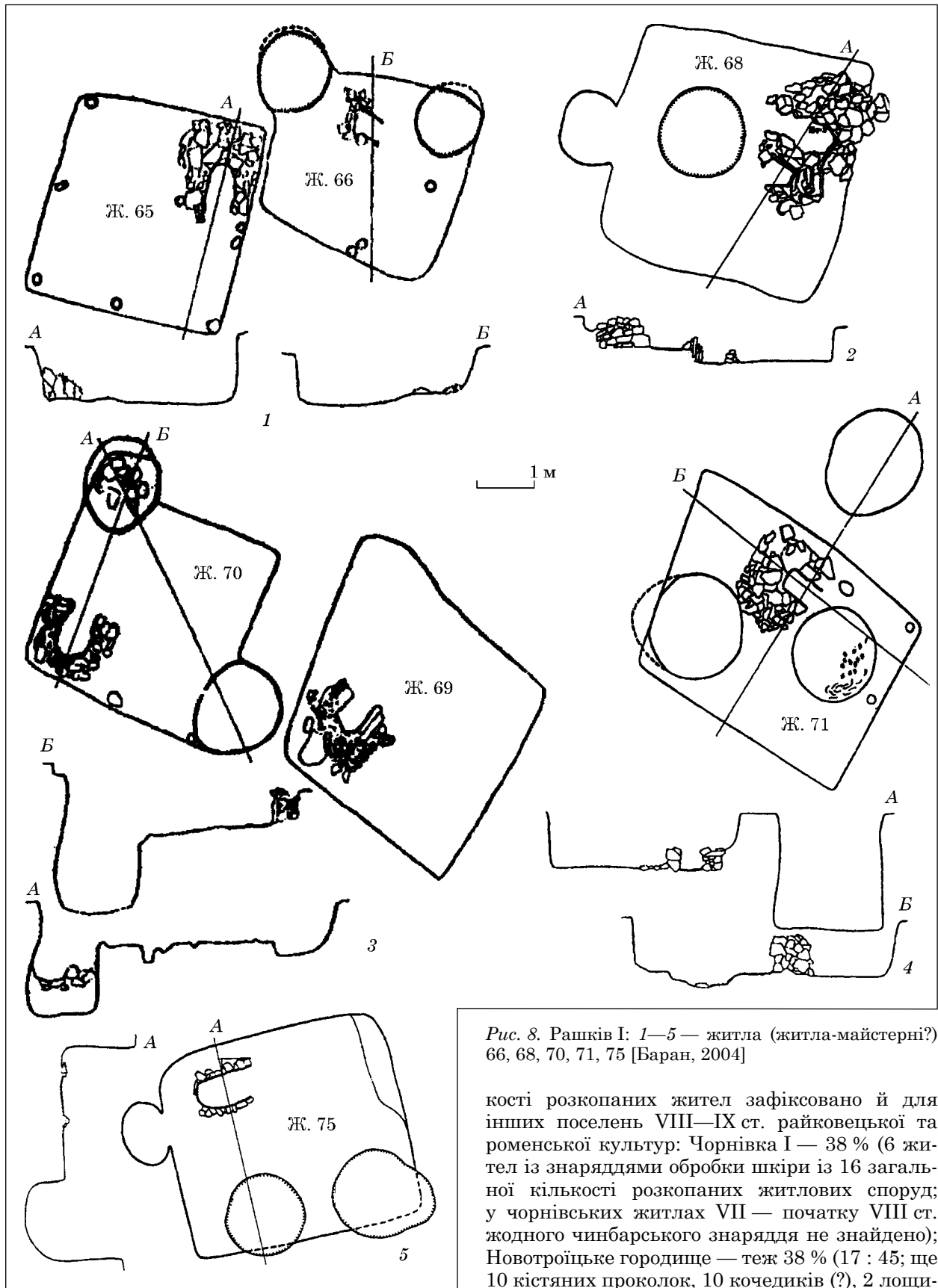

Рис. 8. Рашків I: 1—5 — житла (житла-майстерні?) 66, 68, 70, 71, 75 [Баран, 2004]

кості розкопаних жител зафіксовано й для інших поселень VIII—IX ст. райковецької та роменської культур: Чорнівка I — 38 % (6 жител із знаряддями обробки шкіри із 16 загальної кількості розкопаних житлових споруд; у чорнівських житлах VII — початку VIII ст. жодного чинбарського знаряддя не знайдено); Новотроїцьке городище — теж 38 % (17 : 45; ще 10 кістяних проколів, 10 кочедиків (?), 2 лоцила з ребер, кам'яні «праски»-лоцила походять із культурного шару пам'ятки); Сокил—Острова — 36 % (5 : 14). Трохи більше — у половині жител (у трьох із шести) — чинбарський інструментарій засвідчено на поселенні Монасти-

центрація на селищі (чинбарське місце поселення?) (рис. 9).

Таке саме співвідношення жител із чинбарським інструментарієм та загальної кіль-

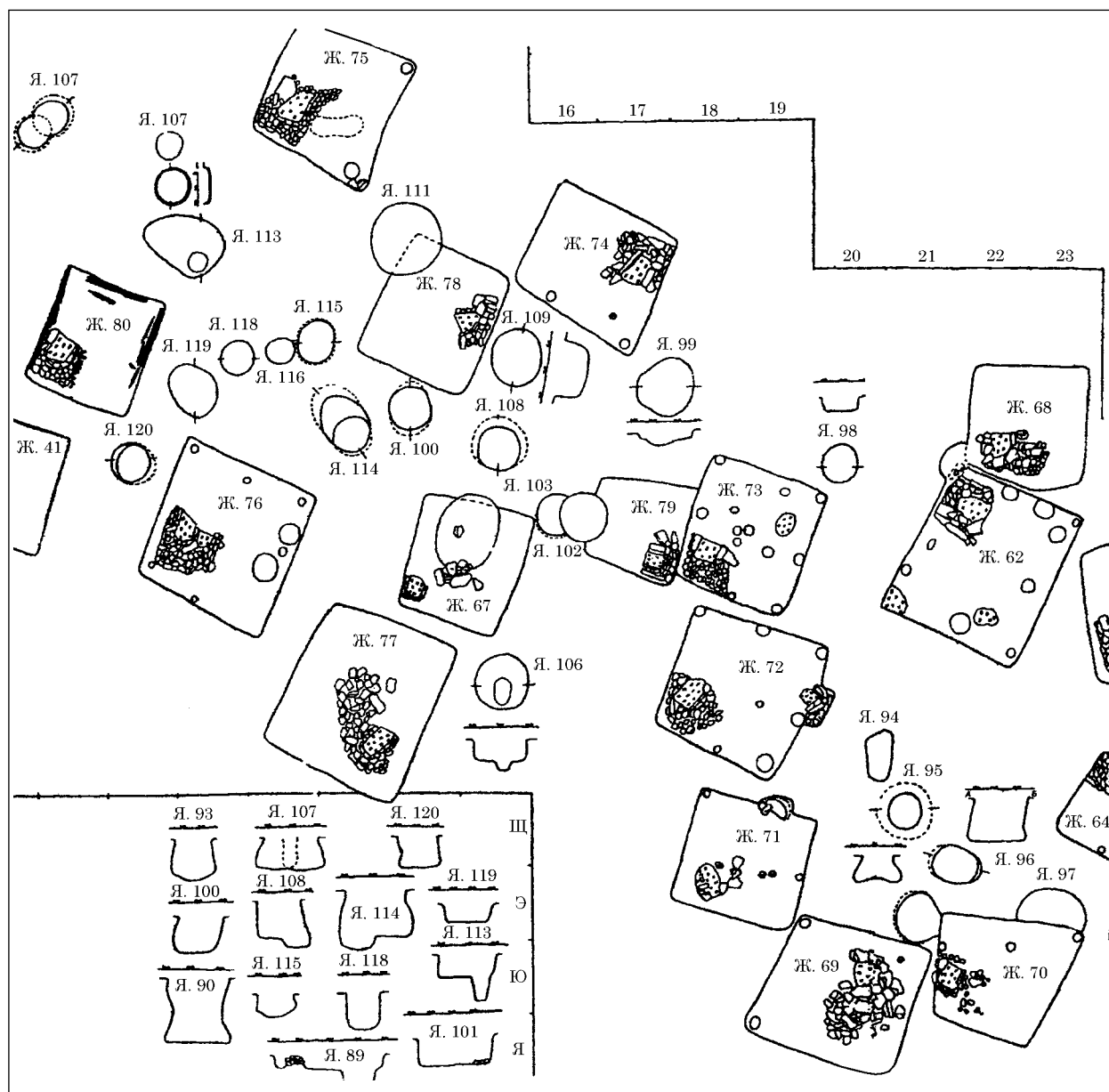

Рис. 9. Ділянка розкопу поселення Рашків I із найбільшою концентрацією ям (чанів?) поблизу споруд із ознаками шкіробробки [Баран, 2004]

рок-Західне городище [Максимов, Петрашенко, 1988]. Менше — 18, 17 і 10 % засвідчено для поселень: Монастирок—Східне городище (4 : 23), Опішня (3 : 11, кераміка виключно ліпна, неорнаментована — VIII — можливо, рубіж VIII/IX ст.); Хрінники (1 : 10) [Ляпушкин, 1961; Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]. Поселення зазначених культур існують і в X ст., і для цього часу на ряді пам'яток простежено подібне співвідношення жител із чинбарськими знаряддями та загальною кількістю жител: поселення Хрінники — 10 : 32 (31 %), городище Вал — 12 : 22 (55 %) [Кучинко, 1996], Бранешти I — 4 : 4 (100 %) [Федоров, 1960], Алчедар, розкопки 1987—89 рр. — 4 : 9 (44 %) [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997].

Як і в Рашкові I, на цих пам'ятках нами відзначається існування нетипових для житлового

будівництва на селищі споруд із масовими ознаками шкіробробки. Зокрема, житло 63 X ст. із Хрінників — півземлянка, більшу частину якої займали 3 ями в долівці, «розділені тонкими перегородками» (спарені чани?) [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 206]. Розміри ям 1,2 × 1,8 м, 1 м та 0,5 × 0,8 м, глибина 0,6, 0,4 та 0,52 м, у великій центральній ями стінка із західної сторони (в напрямі до вільної частини долівки) — похила (місце витягування шкір із чану?). У споруді знайдено 3 кістяні проколки, «залізний ключ від внутрішнього замка» (не характерно для додержавного часу, можливо, це залізна частина кушнірського «ключа» для потоншення шкір [Войнаровський, 2000а; 2003, с. 128—129, рис. 12], уламок пружинних ножиць (обрізання шкір), шило та кістяна голка (чинбар у той період був одночасно

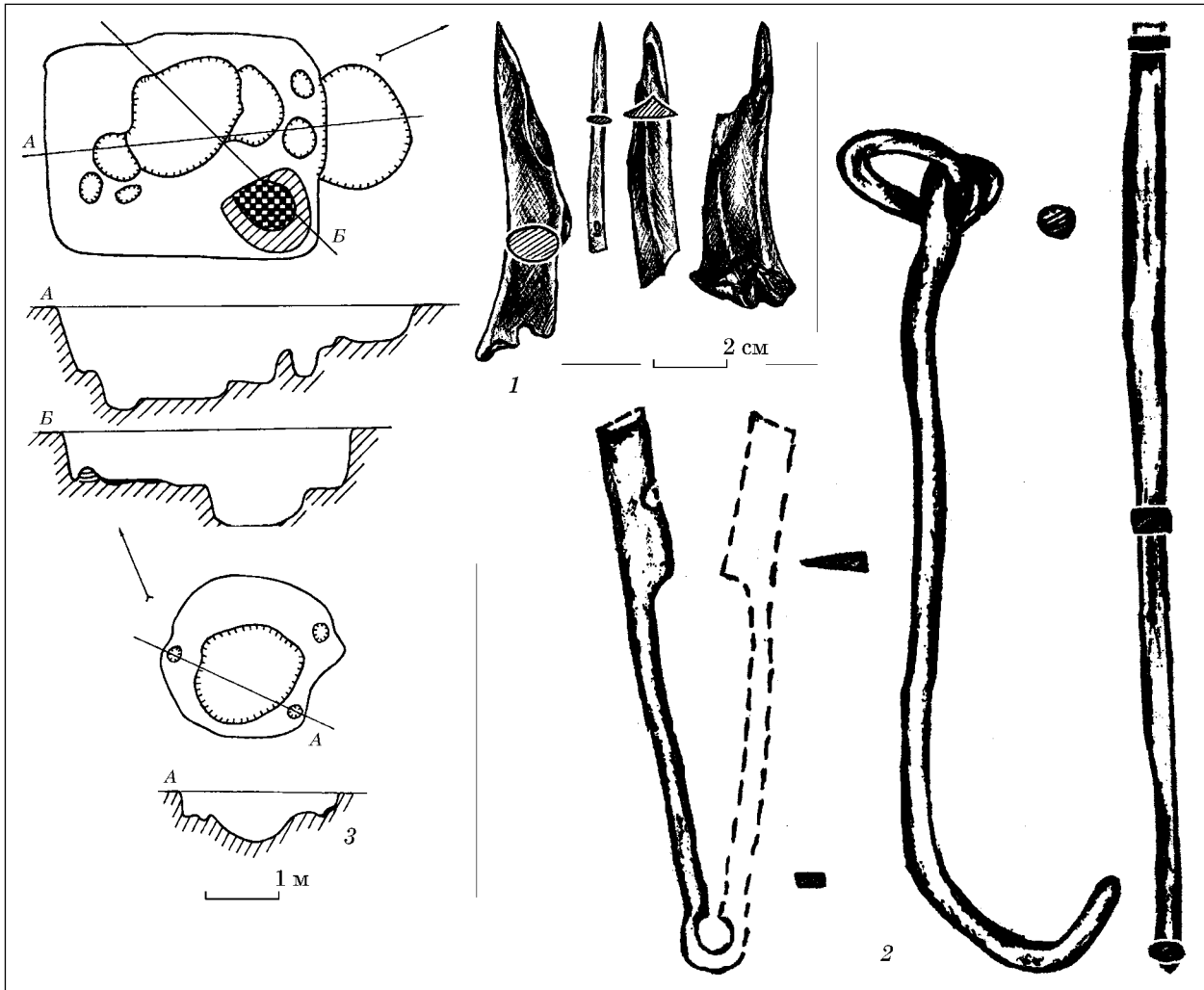

Рис. 10. Хрінники: 1, 2 — житло 63 та кістяний і залізний інструментарій із нього; 3 — споруда XXV [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]

й шевцем) (рис. 10, 1, 2). У 3 м від споруди 63 збереглась споруда XXV: округла, $2,2 \times 2,4$ м, із трьома стовбовими ямками по периметру, в центрі — яма діаметром 1,4 м та 0,4 м завглибшки, із дуже похилими стінками (нетипова для поселення яма) (рис. 10, 3). На дні ями «зберігались запаси крейди» [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 208]. На нашу думку, це, можливо, перекрита навісом яма із запасами крейди, якою натирали шкіри при їх знежиренні (факт, широко засвідчений в етнографії чинбарства [Горинь, 1986, с. 35; Вовк, 1995, с. 72]).

На поселенні Алчедар X ст. кілька споруд ми співвідносимо з житлами-шкірмайстернями (рис. 3, 2—4). Із півземлянки 1 походять 3 кістяні проколки, кістяні лоцило та голка, залізні шило й ніж, 3 гострильні камені. Півземлянка 2 — кістяна проколка, кочедик із рогу (такі «кочедики» чомусь часто знаходять у комплексі саме з чинбарськими знаряддями; на нашу думку, такі знаряддя — дуже гострі, з рогу косулі чи оленя — могли використовувати як розпиначі підготовленої до міздрювання шкіри чи розвертки отворів у ній), астрагал (ло-

шило?) з отвором, залізні шило та ніж. Півземлянка 5 — 8-подібна та підпрямокутна ями в долівці, 2 кістяні проколки, роговий кочедик, 2 астрагали «зі слідами заплірованості» (лоцила), 2 залізні ножі, гострильний брусок [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997, с. 23, табл. XVI, 15; XVII, 10].

У Чорнівці I чинбарнею могла слугувати споруда 12 рубежу VIII — IX ст. (рис. 2, 3) площею 18 м^2 — більша ніж інші житла, із піччюкам'яною, яка перекриває яму (чан?) першого етапу функціонування будівлі, з 16 (!) кістяними проколками та 4 скребками, одна з проколк була ввігнана вертикально в долівку (розпинач шкіри, розстеленої на долівці — робочій площадці?) [Войнаровський, 2007, с. 33—43, рис. 44]. Подібною до споруди 12 була синхронна їй будівля 10 — яма-чан першого етапу існування споруди, 2 кістяні проколки, скребло з лопатки тварини (рис. 2, 2).

Підвищений вміст шкіробробних знарядь засвідчено в окремих спорудах кінця VIII—IX ст. Новотроїцького городища [Ляпушкин, 1958] (рис. 11): ж. 8 та ж. 18 — по 4 кістяні проколки,

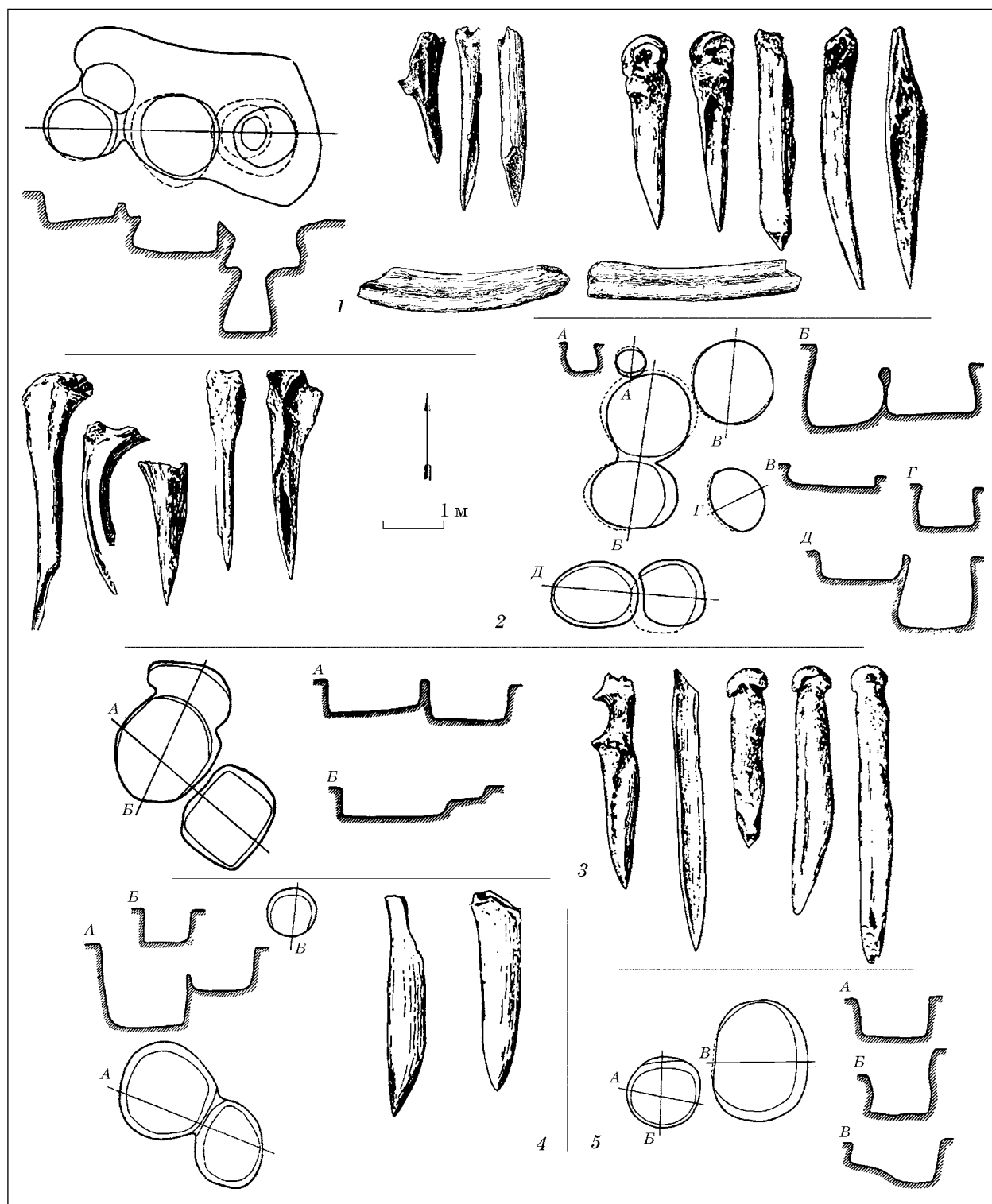

Рис. 11. Новотроїцьке городище. Об'єкти з ознаками чинбарських ям-чанів та кістяний інвентар [Ляпушкин, 1958]

поруч споруд компактно — по 4 ями (чани?); ж. 30 — 4 астрагали (лоцила?), поруч будівлі — дві групи із 7 ям; ж. 38 — 8 проколов, 3 астрагали, поруч — виробничий, на наш погляд, комплекс із 8 ям (№ 44, 78, 79, 84, 86, 87, 90, 91), заповнення усіх їх — «абсолютно чистий світло-сірий шар (порушена материкова глина)» [Ляпушкин, 1958, с. 149] (вже зазна-

чалось, що в Добринівцях I ми спостерігали таке ж материкове заповнення майже усіх чинбарських ям-чанів: під час будівництва нового чану материк із цієї ями переміщався у старий чан, який перестав функціонувати) [Войнаровський, 1998, с. 289]). Цікаво, що в більшості цих ям на дні фіксується «золисто-вугільний шар» товщиною близько 10 см (слід золки?).

Подібний «шар золи в 2—4 см завтовшки» відзначено у ямах (чанах?) 8 і 10 (діаметр 1 м, глибина 0,9 м) городища Опішня [Ляпушкин, 1961, с. 301]; в інших ямах цього ж поселення (№ 9, 14—18) над дном засвідчено «шар більш щільний, коричневатого відтінку» — можливо, залишки танідів-дубників. Є такий зольний шар у 3—5 см завтовшки й на дні чану житла-чинбарні 12 IX ст. Чорнівка I [Войнаровський, 2007, с. 36, рис. 17]. На городищі Монастирок VIII—X ст., на валу засвідчено «зольник» — споруду із значним скупченням золи й попелу [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 58, 59]. Це може бути загальнопоселенське місце для накопичення золи для потреб масової шкіробробки (золи для зоління шкір потребується дуже багато, її спеціально заготовляли і, навіть, напалювали [Войнаровський, 2002, с. 188—189]).

На Новотроїцькому городищі поруч житла 45 (із трьома проколками) знаходились 5 ям, з них дві, № 48 і 49, на наш погляд, — єдина 8-подібна яма-чан. Групою розташовані ями 65, 65а та 66, діаметром 1,2—1,4 м, завглибшки 0,4—0,5 м, «розміщалися на ділянці, дещо заглибленій по відношенню до навколишньої материкової поверхні» [Ляпушкин, 1957, с. 148]. На черняхівському чинбарському осередку Грядя I ми зазначали влаштування комплексу з майстерні 4 та ям 26, 27 і 28 поруч неї на спільній знівельованій, легко заглибленій у материк єдиній ділянці [Войнаровський, 2010].

Два житла з 4-х у Бранештах I IX—X ст. вирізняються з-поміж інших значною кількістю чинбарських артефактів (житла-майстерні?) [Федоров, 1960, с. 294—303]: ж. 2 — 5 кістяних проколочок, фрагмент широкого скребка з лопатки оленя з циліндричною рукояткою (за Г.Б. Федоровим «уламок інструменту для очищення лемешів плуга від землі, що налипала» [Федоров, 1960, с. 297]) (рис. 4). Б.О. Тимошук, який знаходив такі ж інструменти в комплексі з іншими чинбарськими знаряддями на ранньосередньовічних пам'ятках Буковини, впевнено відніс їх до шкіробробних «скребел» [Тимошук, 1976, с. 106].

Окремі ями VIII—IX ст. із Сокола-Луки-Каветчинської, насамперед ті, що розміщені в «господарських» спорудах 5 і 6 — спарені (8-подібні), неглибокі, підмазані глиною [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 83]. Такі ознаки ми відмічаємо насамперед для чинбарських ям-чанів.

Тобто для поселень VIII—IX ст. констатуємо, в основному, збільшення кількості й асортименту чинбарського інструментарію, знахідки його в значній кількості та й більшості жител, присутність у межах житлово-господарських комплексів-дворів ям із ознаками чинбарських чанів. Найбільша ж кількість чинбарських знарядь у комплексі зі стаціонарними об'єктами шкіробробки засвідчена в спорудах кінця VIII — IX ст. Найраніший етап існування цих

селищ — кінець VII — початок VIII ст. — часто характеризується відсутністю в житлах будь-яких чинбарських інструментів (Рашків I, Хрінники, Чорнівка I).

Отже, і для VIII—IX ст. характерний домашній неспеціалізований рівень шкірвиробництва. Але обробка шкіри, на відміну від попереднього часу, вже проходить не на загальнопоселенських виробничих місцях, а в рамках житлово-господарських комплексів (децентралізація виробництва, т. зв. «сімейно-побутове» або «сільське ремесло») [Сванидзе, 1985, с. 21, 159—161]. Нарощуються масштаби вичинки шкіри, окремі споруди стають житлами-майстернями — II-й етап розвитку домашнього виробництва [Массон, 1976, с. 61, 62]. Але шкірвиробництво заняття і далі не самостійне, а допоміжне до сільського господарства, орієнтоване як на власні (сім'ї) потреби, так і запити громади та локального ринку (обмін). Шкіра, очевидно, вже є власністю окремих сімей в рамках територіальної (сусідської) громади.

Водночас, з VIII—IX ст., особливо у X ст. намічається й виокремлення обробки шкіри в галузь ремесла, в рамках громадських ремісничих центрів, що масово виникають як виробничі осередки гнізд слов'янських поселень (як правило, укріплені) [Рыбаков, 1948, с. 119; Тимошук, 1976, с. 109—118]. Поряд із об'єктами з виробництва заліза чи кераміки на громадських ремісничих центрах з'являються чинбарські майстерні в оточенні ям-чанів із значною кількістю різноманітного інвентаря для вичинки шкіри — городища Добринівці, Новотроїцьке, Алчедар, Монастирок. Чинбарство тут, очевидно, є спеціалізованим виробництвом, ремеслом, роботою на замовлення, здебільшого з матеріалу замовника, майстер тут — громадський ремісник, селянин-ремісник. Але таке масштабне шкірвиробництво, яке здійснювалося в рамках виключно громадських ремісничих центрів (на рядових поселеннях VIII—IX ст. спеціалізованих чинбарських будівель не виявлено), відбувалося для задоволення потреб громади, гнізда поселень. Лише надлишок вичиненої шкіри, можливо, ставав товаром, надбанням ринку (обмін переростає в торгівлю, саме в цей час з'являється монетний обіг). Це III-й етап розвитку домашнього виробництва [Массон, 1976, с. 66].

З рубежу X—XI ст., особливо в XI ст. (державність, ріст населення й попиту, ринок, грошові відносини, поява малих сімей-патронімій та індивідуалізація господарств), шкірвиробництво в масі стає спеціалізованим товарним виробництвом, ремеслом. Із жител цього часу майже повністю зникає чинбарський інструментарій, поодинокі ями на поселеннях уже не мають ознак чинбарських чанів. Показовою тут є ситуація на городищі Вал у Надстир'ї [Кучинко, 1996; Войнаровський, 2003а]. Тут у 12 з 22 жител кінця X — першої половини XI ст. виявлено чин-

барські знаряддя: 23 кістяні проколки, десятки скребків та лоцил. Водночас, в жодному (!) із 12 жител другої половини XI ст. городища (однотипових з житлами попереднього часу, незважаючи на зміну соціального змісту пам'ятки) знарядь обробки шкіри не виявлено. Така ж ситуація засвідчена і для шарів XI—XIII ст. загалом багатшарових поселень Монастирок (0 : 17), Бакота-На Клині (0 : 6), Новотроїцьке (0 : 12), Хрінники (0 : 5). Показово, що подібний стан засвідчено й для шарів чи поселень пізньоримського часу: Хрінники [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 87—96] — у 21 житлі вельбарської культури III—IV ст. лише в двох житлах — № 8 і 48 (великі, аморфні, атипові) знайдено 3 кістяні проколки (решта походять із культурного шару, який тут перемішаний, оскільки поселення багатшарове), Бакота-На Клині [Винокур, Горішній, 1994, с. 285—305] — у жодному з 54 (!) жител черняхівського поселення III—IV ст. знарядь обробки шкіри не виявлено; і в 12 черняхівських житлах поселення Сокіл-Острова [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 29—32] теж жодного знаряддя шкіробробки не засвідчено. Загалом, кістяних знарядь, «порівнюючи з більш ранніми епохами, на черняхівських пам'ятках не багато» [Баран, 1981, с. 119, 120]. Лише поодинокі кістяні проколки чи «ковзани» знайдено на широко розкопуваних черняхівських селищах Ріпнів II, Черешин, Бовшів II, Дем'янів II, Башмачка тощо. Водночас, десятки споруд нежитлового характеру на цих черняхівських поселеннях дослідниками й нами визначено чи реінтерпретовано як будівлі, пов'язані з чинбарством [Смиленко, 1992, с. 31, 106—109, рис. 15: III, 18; Войнаровський, 1998, с. 301—303, рис. 4—6; 2009, с. 414—423, рис. 8—12]. Показово, що кістяні проколки, скребки чи лоцила зникають і з поховань пізньоримського часу (досліджені в найбільшій мірі): у 1225 аналізованих похованнях черняхівської культури Е.О. Симонович та Н.М. Кравченко нарахували лише 8 кістяних «шил і проколк» [Симонович, Кравченко, 1983, с. 33]. Їх мало би бути значно більше, якби вичинка шкіри в цей час залишалась домашнім заняттям (наприклад, пряслиця — ознака ткацтва як домашнього заняття — у загальній кількості 79 штук виявлені у десятках жіночих поховань культури).

Тобто, із кінця X — в XI ст. шкіробробка, як і в пізньоримський час, знову концентрується в руках окремих майстрів, виноситься за межі поселень, у виробничу зону (можливо, з'являються спеціалізовані осередки чинбарства). У тогочасних містах чинбарство фіксується у передмістях та сільській околиці. З XI ст. з'являються шевські майстерні [Колчин, 1985, с. 269] — шевство відділяється від чинбарства (професійна спеціалізація в роботі зі шкірою; внутрігалузева спеціалізація в чинбарстві, очевидно, явища уже поза межами раннього середньовіччя).

Отже, V—VIII ст. для східнослов'янського населення — період домашнього рівня вичинки шкіри, шкіробробка проводиться окремими майстрами, обмеженим асортиментом знарядь, за межами поселення, на замовлення громади, шкіра є власністю не сім'ї, а громади. З IX ст. йде процес нарощення виробництва шкіри, основний масив шкір у цей час вичинається в межах житлово-господарських дворів, кожною сім'єю самостійно і шкіра є власністю сім'ї, а не громади. З'являються елементи виробничої спеціалізації чинбарства, але переважно спеціалізації в межах громадських ремісничих центрів. Виникають стаціонарні місця масової вичинки шкіри, майстерні-чинбарні. Надлишок шкір, насамперед продукуваних у громадських ремісничих центрах, реалізується на локальному ринку (обмін, що переростає у торгівлю).

Професійне масове товарне чинбарство в східнослов'янському світі, очевидно, з'являється з рубежів X/XI—XI ст. Шкіра масово продукується лише окремими майстрами-професіоналами і реалізується через ринок.

Констатуємо: стабільна історична ситуація, сприятливі економічні умови (попит, ринок, гроші, забезпечені торгові шляхи), соціальна стратифікація суспільства (зміцнення ролі малої сім'ї, індивідуалізація господарства, майнове розшарування) у різні періоди приводять до «відмови від самовиробництва все більшої кількості життєвих засобів» [Сванидзе, 1985, с. 37], переходу шкірвиробництва із стадії домашнього виробництва і промислу до спеціалізованого й товарного ремесла.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984.

Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.

Войнаровський В. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // ЗНТШ. — Т. ССXXXV. — Львів, 1998. — С. 286—304.

Войнаровський В. Стаціонарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 58—71.

Войнаровський В. Ключі як археологічний артефакт та елемент шкір виробництва // Народознавчі зошити. — Львів, 2000а. — 6. — С. 976—982.

Войнаровський В. Ще раз до проблеми зольників епохи пізньої бронзи — ранньозалізного часу: спроба реінтерпретації // ЗНТШ. — Вип. ССXLIV. — Львів, 2002. — С. 179—194.

Войнаровський В. Давнє чинбарство на території України // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 111—133.

Войнаровский В. Ще раз до питання про час появи спеціалізованої вичинки шкіри у середньовічного слов'янського населення // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. — Луцьк, 2003а. — Ч. 2. — С. 84—86.

Войнаровский В. Вапнярсько-чинбарські осередки черняхівської культури Українського Прикарпаття // *Saratica — Карпатика*. — Ужгород, 2006. — Вип. 34. — С. 148—162.

Войнаровский В. Чорнівка I. Поселення IV—IX ст. на Буковині. — Чернівці, 2007.

Войнаровский В. Вичинка шкіри на землях Східного Прикарпаття за пізньолатенського часу — раннього середньовіччя: причини та рівні спеціалізації // *Archeologia barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w swiecie barbarzyńskim*. — Rzeszow, 2009. — S. 407—431.

Войнаровский В. Сировинна база давнього чинбарства Східного Прикарпаття // *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. — Krosno, 2009a. — S. 383—408.

Войнаровский В. Проблема культурной идентификации памятников III—V вв. н. э. типа Черепин (производственный комплекс Гряда I около Львова) // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в римское время и период Великого переселения народов*. — М., 2010. — С. 65—85.

Войнаровский В., Войнаровский А. Гряда I. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова. — Луцьк, 2011.

Горинь Г.Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1986.

Кащуба М.Т., Тельнов Н.П., Щербакова Т.А. Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987—89 гг.). — Тирасполь, 1997.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Колчин Б.А. Ремесло // *Древняя Русь. Город, замок, село*. — М., 1985. — С. 243—297.

Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое (о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства). — М., 1958 (МИА. — Вып. 74).

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — Вып. 104).

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.

Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. — М., 1985.

Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). — М., 1957 (МИА. — Вып. 54).

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. — Л., 1983.

Семенов Ю.И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // *Становление классов и государства*. — М., 1976 — С. 7—86.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983 (САИ. — Вып. Д1-22).

Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. н. э. — К., 1992.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.

Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — М., 1960.

Turnau I. Garbarstwo na ziemiach Polskich w XVI—XVIII wieku. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.

В. М. Войнаровский

ВЫДЕЛКА КОЖИ: ОТ ДОМАШНЕГО ЗАНЯТИЯ ЧЕРЕЗ ОБЩЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО — К РЕМЕСЛУ (на материалах раннесредневековых славянских поселений)

Археологические артефакты кожеобработки — важные факторы для характеристики общей производственной деятельности раннеславянского населения, в том числе определения причин и уровней специализации древнего кожевничества.

Мы выделяем три уровня специализации древнего кожевничества: производственная — выделка кожи для мастера становится занятием круглогодичным, в основном оторванным от земледелия; профессиональная — сапожничество отделяется от изготовления кожи; внутренняя (внутриотраслевая) специализация — деление на кожевничество, скорнячество, шорничество.

Достоверно кожевническими объектами и инструментами являются многочисленные материковые ямы-чаны для мокрой обработки кож, костяные «проколки» (кольшки-фиксаторы кожи), мездревалыные ножи, скребки, скобели, струги, лощила.

Для поселений V—VII вв. характерно небольшое количество ям и отсутствие среди них ям с признаками чанов, отсутствие стационарных мест массового кожепроизводства, ограниченный ассортимент кожевнического реманента и, главное, минимум или полное его отсутствие в жилищах. Это свидетельство домашней выделки кожи в основном вне границ поселка (возможно, лишь отдельными мастерами) для удовлетворения потребностей общины («на заказ» общины, кожа здесь — собственность большесемейной общины). Это, по В.М. Массону, первый, архаический этап развития домашних производств.

Поселения VIII—IX вв., в основном, характеризуют резкое увеличение количества и ассортимента инструментов для выделки кожи, находки их в трети или в большинстве жилищно-хозяйственных комплексов, присутствие в границах «дворов» ям-чанов. То есть, и для этого периода характерен домашний уровень кожепроизводства. Но обработка кожи уже проходит в рамках жилищно-хозяйственных комплексов, отдельные сооружения становятся жилищами-мастерскими, наращиваются масштабы производства кожи, ориентированные как на собственные потребности, так и запросы общины и локального рынка (обмен). Кожа, очевидно, уже является индивидуальной собственностью отдельных семей, а не территориальной (соседской) общины — второй этап развития домашних производств.

С IX — в X вв. намечается выделение обработки кожи в отдельное ремесло, прежде всего в рамках общественных ремесленных центров. Рядом с объектами для обработки железа или гончарства в ремесленных центрах появляются кожевнические мастерские в окружении ям-чанов, со значительным количеством разнообразного инвентаря для выделки кожи — важный признак начальной (производственной) специализации кожепроизводства. Кожевник здесь — общественный мастер, крестьянин-ремесленник, который порывал с сельским хозяйством. Массовое производство кожи в рамках общественных ремесленных центров происходило для удовлетворения потребностей прежде всего соседних общин, лишь ее излишек, возможно, становился товаром, достоянием рынка (обмен перерастает в торговлю, появляется монетное обращение). Это — третий этап развития домашних производств.

С рубежа X/XI — в XI вв. (государственность, демографический рост, спрос, рынок, денежные отношения, появление малых семей, индивидуализация хозяйства) кожевничество в массе становится специализированным товарным производством, ремеслом. Одиночные ямы на поселениях уже не имеют признаков чанов, из жилищ почти полностью исчезают инструментарий для выделки кож. Кожеобработка здесь, очевидно, концентрируется в руках отдельных мастеров, выносятся за границы поселений, в производственную зону, возможно, появляются кожевнические производственные ячейки. В городах этого времени кожевничество фиксируется в предместьях и сельской округе. С XI в. появляются сапожные мастерские, сапожничество отделяется от кожевничества — признак профессиональной специализации.

Стабильная историческая ситуация, благоприятные экономические условия, социальная дифференциация восточнославянского общества в разные периоды приводят к постепенному переходу выделки кожи от стадии домашнего производства к специализированному и товарному ремеслу — явление, которое играло первостепенную роль в формировании и развитии древних обществ.

V. M. Voinarovskiy

CURRYING AND ITS DEVELOPMENT FROM A DOMESTIC ECONOMY THROUGH PUBLIC PRODUCTION INTO A TRADE (on materials from Slavic settlements of early middle ages)

Archaeological artifacts related to skin treatment help describe the production activity of early Slavs, including reasons and levels of specialization of ancient currying in greater detail.

We discern three levels of specialization in early Slav currying. On the production level, tanning of skin becomes an incessant process, mainly alienated from agriculture, with the craftsman working the whole year round; on the professional level, actual production of leather is separated from its further usage (shoemaking, for example); finally, internal specialization divides the industry into currying, fur dressing, saddle making.

The range of currying objects and instruments includes the numerous pit-vats used on wet stages of skin treatment, bone stakes used to fixate skin, drawing knives, scrapers and adzes.

Settlements of the V—VII century feature a number of distinguishing qualities: a low number of pits, general absence of pits with distinct characteristics of a vat, lack of stationary places of mass skin treatment, a limited assortment of currying inventory and, most of all, its complete absence from the residential areas. This shows that domestic skin treatment took place outside the settlements (possibly, all work was done by only a few people) and aimed to satisfy the needs of the whole community (skin was considered communal property and was processed in adequate quantities). According to V. Masson, this is an example of the first (archaic) stage in the development of domestic productions.

Settlements of the VIII—IX century show a rapid increase in quantity and assortment of currying tools which are now found in every third housing and economic complex. Also, pit-vats can now be found inside settlements. Skin treatment remains domestic but now this process takes place within the residential areas; separated workshops begin to appear. The increasing scale of production suggests a double orientation on both the maker's private needs and those of the community and the local market. Apparently, skin has already become individual property of separate families which indicates the second stage in the development of domestic productions.

The X century marks the shaping of skin treatment into a type of trade. Currying workshops begin to appear alongside objects of iron working and pottery; being surrounded by several pit-vats and containing various currying tools, they are quite easily distinguishable. This signifies that skin treatment has achieved the production level of specialization. Carriers are now craftsmen, peasant artisans who alienated themselves from agriculture. Mass production of leather in production areas was oriented towards the satisfaction of demand in surrounding settlements. Likely, some surplus goods reached the market (exchange begins to develop into trade). This is the third stage in the development of domestic productions.

In the late X and the early XI centuries several factors contributed to the development of currying into a type of handicraft (statehood, an increase of demand and the density of population, market growth, finance, emergence of small families, individualization of economy). Individual pits found in settlements lose the characteristics of currying vats. Currying tools disappear almost completely from the residential areas. Skin treatment is now concentrated in the hands of individual craftsmen. The process is moved out of the settlements and into production areas. Likely, separate currying production cells appear. In the towns belonging to this timeframe, currying took place in the suburbs and the rural precincts. Shoemaking shops also begin to appear in the XI century. Its separation from currying is a distinct sign of professional specialization.

Stable historical environment, an auspicious economic situation and social differentiation of Eastern Slav society result in a gradual transition of skin treatment from a type of domestic production to a specialized and market-oriented handicraft which is a process that played a decisive role in the shaping and development of ancient societies.